

A NYELVJÁRÁSOK

KISS JENŐ

1. BEVEZETÉS

Minden természetes nyelv nyelvváltozatok együttese. A nyelvváltozatok hálózatot alkotva töltik be szerepkörüket. Mindegyiknek van a többihez viszonyítva egyedi, a többitől elkülönítő szerepköre, egyszersmind nyelvi sajátossága is. A nyelvváltozatokat alapvető egyezés és csupán részleges különbözőség jellemzi. Nincs közöttük hierarchikus viszony a kifejezés szokványos értelmében. A legnagyobb különbség elterjedtségükben, funkcionális hatókörükben, társadalmi presztízszükben és szókészletükben van. A nyelvváltozatoknak két fő típusát szokás elkülöníteni. Az egyik a nyelvközösség tagjainak társadalmi rétegződése, a másik területi tagolódása szerint különül el, illetőleg szerveződik. Az egyik típust ennek megfelelően a társadalmi nyelvváltozatok (szociolektusok) alkotják. A köznyelv is idetartozik, de egyedülként ez az osztársadalmi igényű, a nyilvánosságnak is szánt, polifunkcionális nyelvváltozat, amelynek két típusa van: a beszélt köznyelv és az írott köznyelv. (A köznyelvet, illetőleg a köznyelv írott változatát standardnak is nevezik, a „standardizált nyelv” kifejezés azonban többnyire azt a nyelvet jelenti, amelynek van kodifikált írott köznyelve.) A másik fő nyelvváltozattípust a területi nyelvváltozatok (regiolektusok) alkotják. Ez utóbbi típus legismertebb tagjai a nyelvjárások (dialektusok). Ezekről és beszélőikről szólunk – áttekintő jelleggel – ebben a fejezetben. Csak két nyelvváltozat van azonban, amely egyrészt a kisgyermekkorai nyelvelsajátítás nyelvváltozata lehet, másrészt adott időszakban s az adott közösség mindennapi élete valamennyi nyelvi kifejezési és kommunikációs igényének megfelel: a beszélt köznyelv és a nyelvjárások. Ezért nevezzük ezeket teljes nyelvváltozatoknak. S csak a nyelvjárásokra és a köznyelv két változatára jellemző, hogy egymástól valamennyi nyelvi szinten különböznek-különbözhetnek. A többi, az ún. szektorális nyelvváltozat nyelvtana a köznyelv előtti időszakban lényegében azonos a nyelvjárásokéval, a standardizált nyelvekben pedig a köznyelvével. A különbség ezen nyelvváltozatok esetében szinte kizárólag a szókészletre és a frazeológiára szorítkozik, mert nem a mindennapos, hanem csupán speciális területek (csoportok, szakmák, tudományok) nyelvhasználati igényeinek a kielégítésére valók. A nyelvváltozatrendszerben nyilvánvalóan a teljes nyelvváltozatoknak leg-

nagyobb az önállósága. Ez az önállóság azonban a nyelvváltozatrendszer egészét tekintve viszonylagos.

Mire valók a nyelvjárások? Amire bármely nyelv: elsődlegesen arra, hogy emberek egymással mindennapos dolgaikban érintkezni tudjanak, hogy a világot mentálisan birtokba vegyék, s hogy jelezzék a szűkebb közösséghez való tartozásukat. A nyelvjárásokat (másként: dialektusokat) a következő általános megállapításokkal jellemezhetjük: 1. A legrégebbi nyelvváltozatok, amelyek a magyarban történeti adatokkal igazolhatóan elsősorban paraszti közösségekhez és kultúrához kötődnek 2. Nyelvtudományi értelemben a magyar nyelvben elfoglalt helyük szerint önállóságuk kifelé, egységük befelé viszonylagos. 3. A köznyelvek valamely nyelvjárásból vagy nyelvjárások ötvöződéséből jöttek létre (a magyar az utóbbi módon). 4. A magyar nyelvközösség tagjainak többsége ma is nyelvjárási háttérű, ezért nyelvhasználata több-kevesebb regionális jegyet hordoz. 5. A magyar nyelvhasználati változatosságban kiemelkedő szerepet a nyelvjárások játszanak a maguk zavarba ejtő sokszínűségével, a nyelv minden szintjén megmutatózó variabilitásukkal. 6. A nyelvjárások felgyorsult ütemű változásának kezdete a magyar nyelvközösségben is a 20. század második felének nagyjából a közepétől datálható. 7. A nyelvjárások változása kettős síkon zajlik: szűkülnek használatuk szinterei, és csökken regionalitásuk mértéke. 9. A nyelvjárásváltozás uralkodó iránya a köznyelvhez közeledés. 8. A magyar nyelvközösség magyarországi tagjainak a körében gyorsabb a köznyelvhez közeledés, mint a Kárpát-medence kisebbségi magyarjainak a körében. 10. Tévedés a nyelvjárások közelesen bekövetkező kihalását jósolni.

A nyelvjárás a nyelvterületnek csak egy részén él, s ma már többnyire a falusi lakosság, főként a földműveléssel és kézművességgel foglalkozók elsődleges beszélt nyelvi, kodifikálatlan nyelvhasználati formája (tehát nem valamely idealizált paraszti nyelvváltozat). A nyelvjárás-meghatározás földrajzi és szociológiai tényezőket egyaránt figyelembe vesz, ugyanis a kettő általában egyszerre érvényesül. A nyelvjárások, miként a köznyelv is, elsődlegesen a két legfontosabb nyelvi funkció betöltésére: emberek egymás közötti nyelvi kommunikációjának és a világ mentális birtokbavételének a biztosítására vannak. Arra tehát, hogy a környezet tárgyait, jelenségeit, a gondolatokat az emberek szavakkal, nyelvi szerkezetekkel fejezzék ki, s hogy szóban és/vagy írásban egymásra és önmagukra reflektáló kapcsolatban legyenek másokkal. Ezenkívül természetesen a nyelvjárásoknak is van kultúra- és esztétikumhordozó, valamint társadalmiszimbólum-szerepe is. Míg azonban a köznyelviség kora előtt a két első funkciónak volt a legnagyobb szerepe, napjainkban a társadalmiszimbólum-szerepük került előtérbe.

Mivel a nyelvjárásokkal kapcsolatban számos tévhit él széles körökben (például: a köznyelv romlott változatai, használatuk helytelen), érdemes világossá tennünk, hogy a nyelvjárásokról szólván mi „nem az egyetlen normához [a kodifikált köznyelvhez] viszonyított helyes vagy helytelen végleteiben gondolkodunk, hanem a nyelvjárások [...] saját normáihoz viszonyított helyénvalóságban. És nem az elha-

tárolásban, hanem a változatosság és változás folyamatosságában. Ez a heterogén harmónia a nyelv igazi egysége. Ebben a keretben a nyelvjárás teljes értékű nyelvváltozat, a teljes élet kifejezője adott közösségben [hangsúlyos: „adott közösségben”]. Némely jelenségeiben konzervatív, és mégis változó. Önálló, de nem elkülönülő rendszer, amelynek kifejezési lehetőségei (kifejező erő, szabályszerűség, logikusság, árnyaltság, komplexitás stb.) ugyanolyanok, mint a köznyelvéi. Nem tekinthető pusztán stílárius változatnak, nem a nyelv egy alsóbb szintje, hanem stilisztikailag maga is differenciált. El lehetne-e vitatni a költőiségét, a stílárius kidolgozottságot a népdaloktól, általában a népköltészet, a hagyomány ritualizált szövegeitől?”¹

Vonatkozó fölmérések hiányában, de a hétköznapi tapasztalatok szerint kijelenthető, hogy a hozzávetőlegesen 12,5-13 millió magyar anyanyelvűt tekintve² a magyarok spontán beszélt nyelvhasználatuk többségében ma is regionális vagy regionális színezetű. Nyelvjárási nyelvhasználatuk elvileg bárhol és bármikor találkozhatunk. Nemcsak kisebbségi környezetben (ott gyakrabban), hanem Magyarországon is. Nemcsak falvakban, hanem városokban is. A rádió és a televízió interjúalanyai között is vannak olykor nyelvjárási beszélők, hallani tehát olykor karakterisztikus nyelvjárási beszédmódot a formális nyelvhasználat említett szinterein is. Elsősorban a köznyelv hatására az 1960-as évektől felgyorsult az a folyamat, amely odavezetett, hogy a nyelvjárási beszélők nyelvjárásuk mellett egyre inkább elsajátították a vidékük több-kevesebb nyelvjárásiassággal színezett köznyelvét (ezt nevezzük regionális köznyelvnek), s ettől fogva beszédpartnerüktől (ismerős : idegen) függően vagy nyelvjárásban, vagy regionális köznyelven szólaltak meg. A kettős nyelvűvé válás azt jelenti tehát, hogy a nyelvjárási beszélők nyelvjárásuk mellett elsajátították a köznyelvet, illetőleg regionális változatát, s beszédhelyzettől függően kódot váltottak: familiáris és ismerős körben nyelvjárásban, idegenek előtt pedig (regionális) köznyelven beszéltek, s beszélnek ma is.³ Ez tette lehetővé, hogy a nyelvjárási beszélők idegenek előtt el tudták már „rejtetni” falusi, nyelvjárási voltukat (amely a széles körű parasztlenezés, a parasztozás világában érthető önvédelmi reflexként is működik). A következmény pedig az, hogy kívülről nézve ritkán adódik lehetőség a nyelvjárási beszéd- és írásmóddal való találkozásra. Olyan mértékben bizonyosan nem, ahogy azt a nyelvjárások léte és a nyelvjárást is beszélők száma igazolhatná. Egy megjegyzés: Anglia népességének mindössze 3–5%-a beszélt néhány évtizeddel ezelőtt a választékos köznyelvi kiejtés, a Received Pronunciation szerint.⁴ Az írás-

¹ Péntek 2015: 76.

² Lásd kötetünkben Tóth Pál Péter Népesedési viszonyok című fejezetét. 2011-ben statisztikai számítások alapján Magyarország lakossága 9 937 628 fő, ebből magyarnak vallotta magát 8 409 048. A határon túli, magukat magyarnak valló Kárpát-medencei magyarok száma 2 109 518, összesen 11,5 millió magát népszámlálásban magyarnak valló fő. Ez az adat csak nagy vonalakban egyezhet meg a magyar anyanyelvűek számával, amelyről nincsen népszámlálási adat.

³ Kiss (szerk.) 2001: 235.

⁴ Trudgill–Hannah 1985: 2.

beliségben a nyelvjárási nyelvhasználat a magyarban periferikus, szórványos (privát levelezésekben, írók népi tárgyú műveiben, a népmesék egy részében). A nyilvánoságban mutatkozó nyelvjárási nyelvhasználat tehát nem mutatja a nyelvjárásoknak az anyanyelvi nyelvhasználatban játszott tényleges szerepét, mértékét. S bár a nyelvjárások egyre jobban a privát szférába szorulnak vissza, a meglehetősen általános kettősnyelvűségnek a domináns tagja faluhelyen s az idősebbek körében többnyire még mindig a nyelvjárás.

Az 1950-es évek elején milliószámra voltak magyar anyanyelvűek (a magyar nyelvterület egészére gondoljunk!), akik csak nyelvjárásban tudtak beszélni. Az 1950-es évek közepére vonatkoztatva: a „magyar embereknek például még mintegy fele ma is a nyelvjárásoknak többé-kevésbé tiszta változatát használja a nyelvi érintkezés eszközüül”.⁵ Az 1970-es évek elején, a magyar nyelvjárási atlasz gyűjtéseinek (1949–1964) tapasztalatai alapján következtetve a Kárpát-medencei magyar anyanyelvűek 60–70%-a beszélt nyelvjárásban, vagy/és abban is beszélt.⁶ A mára vonatkozóan kutatói becslésekre sem áll módunkban támaszkodni.

Lássunk néhány részvizsgálatot, amelyek a nyelvjárások létezését közvetve igazolják! Egy 1996-ban közzétett vizsgálat szerint nyugat-dunántúli 10–14 éves tanulók beszélt nyelvében egyebek mellett a következő nyelvjárásiasságok fordultak elő a megjelölt arányban: a köznyelvi hosszú *ú, ű* helyén a rövid megfelelők szóvégen 95% (*keserü, szivattyu*), *ö-ző* alakok (*köllemes*) 38%, *á* utáni *o-zás* (*háza* helyett *házo*) 32%, mássalhangzók hangzóközi megnyúlása (*pirossat*) 45%.⁷ Arról, hogy 2001-ben Kárpát-medencei magyar szakos egyetemi hallgatóknak egy fölmérés önbevallásos adatai alapján milyen arányban volt nyelvjárási ismerete, ezt mondhatjuk: 1. a szomszédos országok egyetemén, főiskoláin 66,6% igen (33,3% nem), 2. Magyarországi vidéki városokban 14,8% igen (85,2% nem), 3. Budapesten 8,5% igen (91,5% nem).⁸

2. A MAGYAR NYELVJÁRÁSTÍPUSOK

A tudományos felosztás szerint a legkisebb nyelvjárási egység a *helyi nyelvjárás*, amely mögött egy-egy település, zömmel falu beszélőközössége áll. Kisközösségekről van tehát szó, amelyekben a beszélők közötti kommunikációs kapcsolat közvetlen. A kistelepülések beszélőinek van kollektív beszélőközösségi normatudata. A *nyelvjárás csoportot* több, egymással lazább kapcsolatban lévő település nyelvjárásai alkotják, amelyeket történeti és földrajzi, gazdasági és művelődési adottságokból következő szálak fűznek össze többé vagy kevésbé. A nyelvjárás csoport nyelvjárás-

⁵ Benkő Loránd 1957: 9.

⁶ Imre Samu: Tudományos Magazin 1971 (3): 2.

⁷ Guttmann 1996: 111–112.

⁸ Kiss 2009.

sai minden lényeges nyelvjárási jegy tekintetében megegyeznek. A *nyelvjárási régió* nyelvjárás csoportok azon együttese, amelyeket meghatározott, nem nagyszámú nyelvjárási jelenség közös, csak az adott nyelvjárás csoportokra jellemző együttes előfordulása tesz elkülöníthetővé. A nyelvjárási régió tehát nyelvi régió, azaz nyelvjárási jelenségek azonosságai alapján megrajzolt térség, nyelvi táj. Gazdasági, politikai, vallás(telekezet)i, földrajzi, kulturális szempontból is beszélhetünk régiókról, s mindegyik így vagy úgy szerepet játszott és játszik napjainkban is a nyelvi régiók életében, alakulásában. A nyelvi régiókhoz legközelebb a kulturális, a néprajzi régiók állnak, de teljes fedés nincs közöttük.

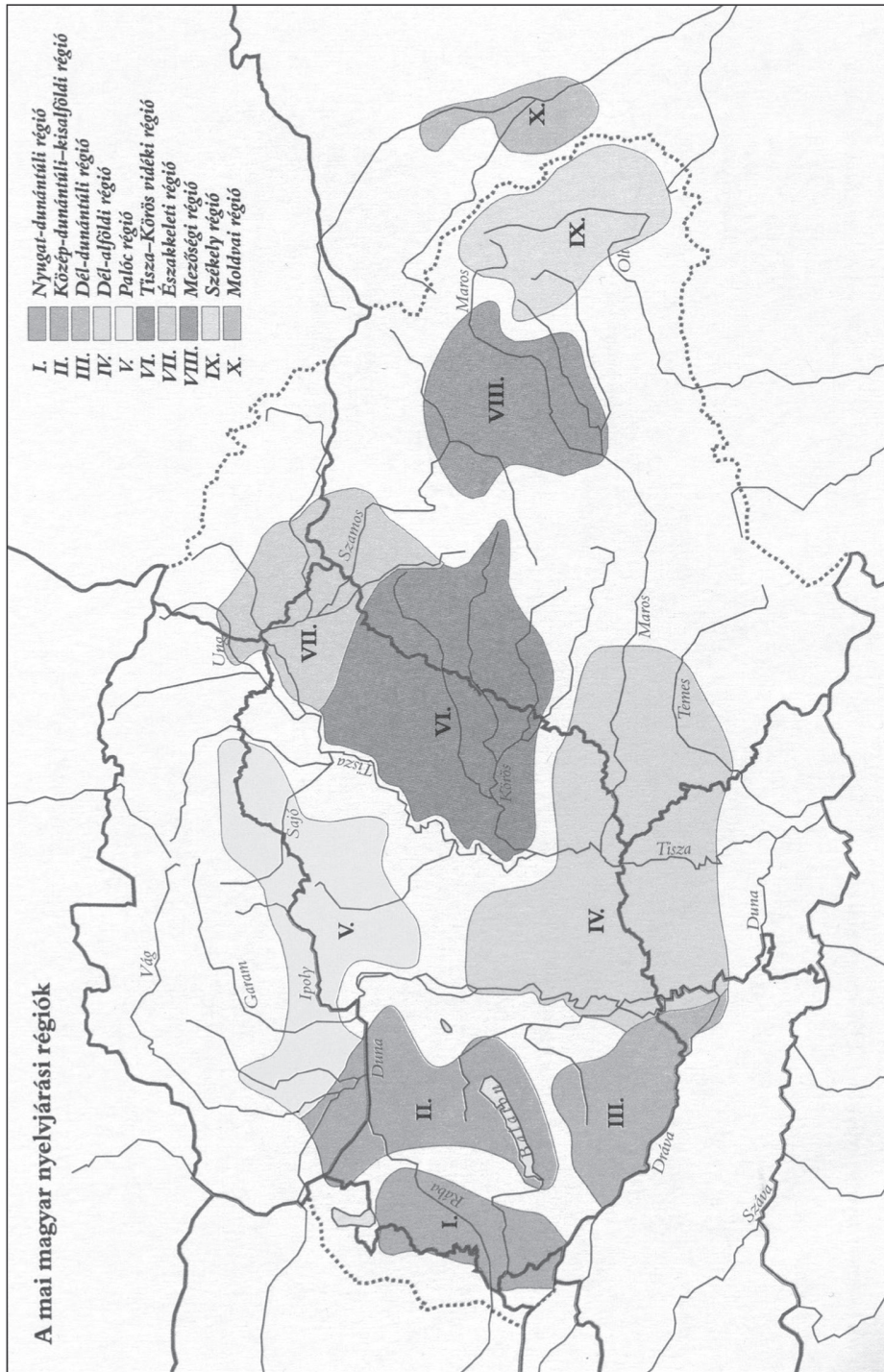
A nyelvjárási régiók és a nyelvjárás csoportok elkülönítése hangtani tényeken, a beszédhangoknak (fonémáknak) a meglétén vagy hiányán, illetve használati gyakoriságuknak a különbözőségén alapul. (Ehhez mintegy kiegészítésként csatlakoznak az alak- és mondattani szinten és a szókészletben jelentkező eltérések.) A magyar nyelvjárások hangtani szempontból színes szótteshez hasonlíthatók: nagyjából ugyan azonos beszédhangokból építkeznek, de ugyanaz a beszédhang az egyikben többször, a másikban kevesebbszer, az egyikben részben más helyzetekben fordul elő, mint a másikban. Nyelvjárási beszédet hallva ez tűnik föl először, s ez alapján formálunk véleményt arról, hova valósi, akinek a beszédét halljuk (például palóc, Szeged környéki, székely, vasi).

A magyarban az alább következő nyelvjárási régiók és az őket alkotó nyelvjárás csoportok vannak (a hazai nyelvjárás kutatás mindig is a magyar nyelvterület egészéből indult ki). Az újabb, a nagyatlász⁹ adataira támaszkodó felosztás és részletes leírás szerint¹⁰ tíz nyelvjárási régiót különítünk el. A szakirodalomban megszokott sorrendet követve nyugatról kelet felé haladva nevezzük meg őket.

1. A *nyugat-dunántúli nyelvjárási régió* (nyelvjárás csoportjai: északnyugat-dunántúli, őrségi, zalai, hetési – és a göcseji, ha ez utóbbit önálló csoportnak tekintjük).
2. *Közép-dunántúli-kisalföldi* (nyelvjárás csoportjai: Balaton-vidéki, észak-dunántúli, észak-dunai, csallóközi-szigetközi).
3. *Dél-dunántúli* (nyelvjárás csoportjai: közép-somogyi, dél-somogyi, észak-baranyai, dél-baranyai).
4. *Dél-alföldi* (nyelvjárás csoportjai: kiskunsági, Baja környéki, Szeged környéki).
5. *Palóc* (nyelvjárás csoportjai: nyugati palóc, északnyugati palóc, Ipoly vidéki, középpalóc, déli palóc, Eger vidéki, keleti palóc, Hernád vidéki).
6. *Tisza-Körös vidéki* (nyelvjárás csoportjai: hajdú-bihari, kalotaszegi).
7. *Északkeleti* (nyelvjárás csoportjai: szabolcs-szatmári, bereg-ugocsi, ungi, észak-szilágyi).

⁹ Deme–Imre (szerk.) 1968–1977.

¹⁰ Juhász Dezső 2001: 264–316.

1. ábra. A 20. századi magyar nyelvjárási régiók. (A régiók közötti sávok nem köznyelvi, hanem átmeneti területek.)

Forrás: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 6. térkép. Az eredeti térképet Juhász Dezső készítette.

8. *Mezőségi* (nyelvjárás csoportjai: belső-mezősegi, Aranyos vidéki, Maros–Küküllő vidéki).
9. *Székely* (nyelvjárás csoportjai: udvarhelyszéki, háromszéki, kászoni, alcsíki, felcsíki, gyergyói, kelet-marosszéki).
10. *Moldvai* (nyelvjárás csoportjai: északi csángó, déli csángó, moldvai székely).

A népi kultúrában többé-kevésbé jártas olvasókban bizonyosan fölmerül a kérdés, hogy vajon van-e összefüggés a magyar nyelvjárási régiók és nyelvjárás csoportok, valamint a magyar népi kultúra táji struktúrája, illetőleg a magyarság történeti-népi táji tagolódása között. Válaszunk: van, és pedig meglehetősen szoros. Ez azonban természetes. Hiszen nyelv(járás) és kultúra szoros kapcsolatban van egymással: a nyelv kultúrahordozó is, illetőleg a lokális kultúra része.¹¹ A köztük lévő jelentős átfedést jól szemlélteti az a térkép, amely a magyar történeti-népi tájakat a magyar nyelvjárási régiókra vetítve mutatja be.¹² A nyelvnek és a kulturálisnak a szinoptikus szemléletére lásd a régió következő meghatározását: „olyan komplex térségi nyelvi és kulturális változat, amely a nyelvi és kulturális cselekvések folyamatában létezik és funkcionál.”¹³

3. A MAI NYELVJÁRÁSI ÁLLAPOT

Általános megjegyzések a nyelvjárási régiók mai helyzetéhez:

1. A fentiekben megnevezett nyelvjárási régiók és nyelvjárás csoportok mind megvannak napjainkban is. A társadalmi változások azonban, amelyekről alább esik szó, érintik, általában csökkentik az említett nyelvjárási területeket. Magyarországon például a Budapest környéki nyelvjárások feloldódnak, kiszélesítve ezzel az érintett régiók közötti átmeneti sávokat, s ennek eredményeként „a Budapest–Szolnok tengely mentén új közép-magyarországi regionális köznyelvi zóna van kialakulóban”.¹⁴ A nyelvjárási terület visszahúzódása legnyilvánvalóbban azonban a kisebbségi területeken, a szomszédos országokban mutatkozik meg – a magyar anyanyelvű lakosság asszimilálódása, biológiai fogyása és elköltözése nyomán (a szórványterületeken, így pl. a Mezőségen megszűnőben vannak a magyar nyelvjárások; a trianoni államhatárok pedig egyre inkább nyelvi határrá válóban vannak). Magyarországon tehát az elnyelvérsiatlanodás, a szomszédos országokban a magyarság fogyása miatt csökken a nyelvjárási terület.

¹¹ Vö. Juhász 2015: 51–52; lásd még Paládi-Kovács 2011: 427–443; Borsos 2011: 21–30.

¹² Lásd Cs. Nagy – N. Császi 2015: 28.

¹³ Tolcsvai Nagy 2014: 196.

¹⁴ Juhász 2001: 266; az eredetiben részben ritkítva.

2. A tíz nyelvjárási régió között egy sincs, amely csak mai magyarországi volna. Ezzel szemben három is van, amely Magyarországon kívül helyezkedik el: a mezőségi, a székely és a moldvai nyelvjárási régió (mindhárom Romániában van, az első kettő Erdélyben). Azaz a tízből hét Magyarországon is található, de mind átnyúlik valamelyik szomszédos ország területére. Ennek oka az, hogy a trianoni békediktátum (1920) a magyar nyelvterületből minden irányban hasított le nyelvjárási beszédű magyarok millióitól lakott területeket.
3. A nyelvjárási régiók sorrendje területük nagysága szerint: 1. a dél-alföldi, 2. a Tisza-Körös vidéki, 3. a palóc, 4. a közép-dunántúli–kisalföldi, 5. az északkeleti, 6. a mezőségi, 7. a székely, 8. a dél-dunántúli, 9. a nyugat-dunántúli, 10. a moldvai.
4. A beszélők száma szerinti becslt sorrend szerint a legkevesebben a mezőségi, illetve moldvai magyar nyelvjárásokat beszélnek, a legtöbbben pedig közép-dunántúli–kisalföldi, székely és Tisza-Körös vidéki nyelvjárásokat beszélnek.
5. Néhány hangtani példa a nyelvjárási régiókból: i) Az ajakkerekítés nélküli, a „palóc” *a* csak a palóc nyelvjárási régióban van meg. ii) Az *ly* (= *lj*: például *foljő, gólja*) csak a palócban és a moldvainak a mezőségi típusú nyelvjárásaiban hallható. iii) A zárt *ë* mindegyik régióban megvan ugyan, azonban az északkeletiben csak a Szilágyság egy részén, a Mezőségen már csak nyomokban, Moldvában pedig csak a székelyes nyelvjárásokban, de ezekben nem ismerik az *e* : *ë* fonémaellentétet¹⁵. iv) Az *i*-zés (köznyelvi *é* helyén *í* van: *szíp*) csak háromban nincs meg: az északkeleti, a székely és a moldvai régióban. v) Az *ö*-zés (köznyelvi *e/ë* helyén *ö* van: *köll*) a palóc, az északkeleti, a székely és a moldvai régióban nincs meg. vi) Az *l*-ezés (köznyelvi *j* helyén *l* van: *góla*) nincs meg a Tisza-Körös vidéki, az északkeleti, a mezőségi, a székely és a moldvai régióban. Azaz: nyugaton megvan, keleten nincs. vii) Kettőshangzók (az *ó, ő, é* különböző realizációjaként: *fakuo, mezöü, kiës*) négy régióban nincsenek: a közép-dunántúli–kisalföldiben, a dél-alföldiben, a mezőségiben és a moldvaiban. viii) Különböző múlt idejű alakok (*ír vala; íra, írt vala, írt volt*) a Tisza-Körös vidéki régió kalotaszegi nyelvjárásában, valamint a székely és a moldvai régióban.
6. A nyelvjárások változatos sokszínűsége legjobban hangtani téren és a szókészletben nyilvánul meg. Egyrészt abban, hogy a nyelvjárások és a köznyelv között, illetőleg a nyelvjárások között is vannak különbségek a beszédhangállományban. Az erdélyi mezőségi magyar nyelvjárásokban például héttel kevesebb magánhangzó van, mint a köznyelvben s a legtöbb nyelvjárásban. A nagyfokú változatosság másik oka pedig az, hogy ugyanazokat a beszédhangokat a nyelvjárások részben a köznyelvtől, részben egymástól is eltérő módon és arányban használják föl (ami példának okáért a köznyelvben *csalán, énekel, kesztyű, zsindely*, az bizonyos nyelvjárásokban *sillyán, inékül, kesztë, sindő*). Növeli a változatosságot a tájszavak (a köznyelvben ismeretlen, vagy más

¹⁵ Imre 1971: 372.

- alakban és jelentésben használt szavak) nagy száma. Például a kacsza hímjének majd kéttucat nyelvjárási elnevezéséből a *baktóka*, *gácsér*, *hímkacsza*, *hingyák*, *récegúnár*, *récekakas*, *szakó* a köznyelvben ismeretlen.
7. Hány szó van a magyar nyelvjárásokban? Nem tudható pontosan. Csupán becslések vannak. Például: a szlavóniai nyelvjárásokban hozzávetőlegesen négy és fél, a szamosháti és az ormánysági nyelvjárásokban háromezzerre tehető a tájszavak (tehát a köznyelvben ismeretlen szavak) száma. Általánosságban, a 20. század közepe tájára érvényesen mégis kijelenthető, hogy a magyar nyelvjárási (tehát a nyelvjárási beszélőktől ismert és/vagy használt) szókinccs mintegy 10-20%-a tájszó volt. Némely esetben ennél több is lehetett: Márton Gyula a székely tájszavak számát például tízezerre becsülte.¹⁶ A mai állapotra vonatkozóan efféle becslésre a megfelelő szótárak hiányában nincs mód, azt viszont tudjuk, hogy a hagyományos paraszti életmód visszaszorulásával, átalakulásával felgyorsult a tájszavak kiszorulása a fiatalok nyelvhasználatából.
8. A Kárpát-medencei kisebbségi magyar beszélőknek a nyelvjárásai regionálisabbak és archaikusabbak, mint a magyarországiakéi. Természetes ezért, hogy általában több a regionális elem és sajátosság, s több az archaizmus is, mint a magyarországiakban. Ennek magyarázata a magyar standard gyengébb vagy hiányzó hatása, szemben teljes körű magyarországi hatásával.
9. Milyen fokú a kölcsönös megértés a csak köznyelvi és csak nyelvjárási beszélők között? Többnyire teljes. A magyarban a nyelvjárások között korábban sem voltak akkora különbségek, hogy a kölcsönös megértést lehetetlenné tették volna (ezt már Galeotto Marzio, Mátyás király olasz udvari humanistája is megírta, mert feltűnt neki). Ma sincs ez másként – nem tekintve a moldvai csángók nagy részét. Ez utóbbinak az a fő magyarázata, hogy a moldvai csángók első kirajzásai több mint fél évezrede szakadtak el az erdélyi magyar tömbtől, és utódaik kimaradtak a magyar nemzetté válás és a nyelvújítás folyamatából is.¹⁷ Megértési zavarok nem nyelvtani, hanem szóképzési eltérésekre vezethetők vissza, jelesül a tájszavak használatára. (Egy az életből ellesett példa: „mënj ki a gädërba, és hozd be a zsomport!” – mondta alföldi menyelöltjének egy rábaközi asszony, s az ifjú hölgynek fogalma sem volt, hova kell mennie, és mit kell bevinnie.) Minden ilyen esetben szinonimák használatával vagy körülírással megszüntethetjük a kommunikációs akadályt (az említett esetben: menj ki a tornácra, és hozd be a szakajtot).
10. Hogy a köznyelvben is vannak területi kötöttségű szavak, kifejezések, arra példaként a következőket említjük: *annál nagyobb* : *attól nagyobb*; *föl* : *fel*, *fölösleges* : *felesleges*, *fölhő* : *felhő*; *köll* : *kell*, *tejföl* : *tejfel*; *egres* : *köszméte*, *kukorica* : *tengeri*, *légy* : *bogár*, *eper* : *szeder*, *felhő* : *felleg*, *fogdos* : *fogdoz*, *talál*: *lel*, *örül* : *örvend*, *tapos* : *tipor*, *vág* : *metsz*, *varjú* : *kánya*.

¹⁶ Márton 1970: 222.

¹⁷ Benkő 1989: 403–405; Kiss (szerk.) 2001: 232.

4. MIÉRT ÉS HOGYAN VÁLTOZNAK A NYELVJÁRÁSOK?

A magyar nyelvjárások hosszú, mintegy három évezredes történetében eddig három olyan korszakról beszélhetünk, amely korszakos változásokat hozott a nyelvjárások életében. Az első a honfoglalást követő évtizedek voltak, amikor a törzsek letelepedése után a törzsi nyelvjárásokból területi alapú nyelvjárások alakultak ki (10. század). A második a török hódítások, pusztítások és az azokat követő nagy népességmozgás (betelepítések, áttelepítések, belső és külső migrációs hullámok) időszaka volt, amely korábban példátlan nyelvjárás-keveredéssel járt (16–18. század). A harmadik intenzíven az 1960-as évek eleje óta zajlik. A mezőgazdaságban a termelőségmozgást a kényszerítés és az erőszak különböző eszközeivel építették ki. A paraszti társadalom a gyors és radikális átalakítás miatt és a korral járó civilizációs és tudományos-technikai korszerűsödés jótéteményei mellett súlyos veszteségeket is elszenvedett: önálló gazdákból bérmunkássá lettek, önbecsülésük meggyengült, jó részük értékvesztésbe került. A lakosság száma még növekedett, de egyre lassabban. Az 1970-es évek elején a lakosságnak már csak körülbelül negyede élt mezőgazdaságból.¹⁸ Három korszak különíthető el a magyar nyelv, tehát a nyelvjárások történetében a tekintetben is, hogyan változtak a társas jelentésképzés művelődési, közösségi feltételei. Lényeges változások nem voltak a feldolgozás kognitív sémáiban, jelentős mozgás csak a megismerésben előtérbe kerülő fogalmak területén volt. „A XIX. század előtti korokban a paraszti élet ismeretrendszere határozta meg a társas jelentésképzés alapját, a XIX. század elejétől mindinkább a városi élet, a Bildung, a műveltségi eszmények, majd az ezredforduló a kommunikáció, a média.”¹⁹ Tehát a legújabb kori nagy nyelvjárásai változások a művelődési, közösségi feltételek változása második korszakának utolsó évtizedeihez és most is zajló harmadik korszakhoz kapcsolódnak.

Önmagukban sem a nyelvek, sem nyelvváltozataik nem változnak. Csak ha használják őket az emberek. Minthogy pedig az emberek léte társadalmi közösségekhez, a nyelv pedig az emberi nemhez kötődik, a nyelvjárásai változások közeget tétel-szerű tömörséggel így írhatjuk le: 1. változik a nyelvjárások társadalmi és kulturális közege → 2. egymást feltételezve változik a nyelvjárásai beszélők nyelvhasználata és nyelvi kompetenciája → 3. változás folyik pragmatikai (funkcionális) és nyelvi síkon egyaránt, ugyanis módosul a nyelvjárások használati színtere, hatóköre, gyakorisága, és változik a nyelvjárás(i) rendszer) is.

Pontokba sűrítve a nyelvjárások változásának fő okcsoportjai a következők voltak: 1. a gazdasági és társadalmi viszonyok gyökeres átrendeződése, 2. a faluról a városba irányuló népességmozgás, 3. a lakosság mobilitásának növekedése, a vidék-város kapcsolatok megerősödése (pendlizés), 4. mindegyik társadalmi réteg

¹⁸ Kiss Jenő in Kiss–Pusztai (szerk.) 2017: 412.

¹⁹ Tolcsvai Nagy 2011: 272–273.

hozzáférése magasabb iskolázáshoz s ennek megfelelő foglalkozásokhoz, 5. a média, különösen a rádió és a televízió nagy hatása, amelyhez legújabbán csatlakozott az internet részleges hatása is (nem csak Magyarországon²⁰). A nyelvjárások használatának szociokulturális okokból következő pragmatikai térvesztése, beszűkülése, illetőleg ennek a folyamatnak nyelvhasználati, nyelvrendszertani következménye, a nyelvjárások színeinek halványulása, köznyelvhez közeledése részleteiben igencsak összetett, többtényezős folyamat, amely nem a fizikai törvények egyértelműségével s nem is kiszámítható ütemben zajlik. Hiszen már a 18. század végén jövendölték a folyamat végének tekintett nyelvjáráskihalást, s a 20. század elején tudós nyelvész számította ki, hogy a (20. század elejétől számított) harmadik falusi nemzedékkel eltűnnek a nyelvjárások. Mi nem vállalkozunk prognózisok felállítására, csupán arra, hogy ennek a hatalmas méretű folyamatnak a legfontosabb okairól és következményeiről az alábbiakban vázlatos tájékoztatást adjunk.

Azért változnak felgyorsult ütemben a magyar nyelvjárások, mert nyelvjárási beszélők társadalmi-művelődési környezetük radikális változása miatt a hagyomány és a modernizáció felfokozott feszültségzónájában élnek. A változások gyors ütemére vonatkozólag leghitelesebb tanúink a nyelvjárási nagyatlasz munkatársai. Ők ugyanis 1949 és 1964 közötti gyűjtőútjaikon számos (nem csak magyarországi) magyar (magyarok lakta) faluban, tehát helyi nyelvjárások tucatjaiban szerzett közvetlen tapasztalatokon nyugvó s mindenki másnál több ismeret birtokában nyilatkozhattak a magyar nyelvjárásokról és a nyelvjárási beszélőkről. Elsősorban nekik köszönhetően vált ismertté a nyelvtudományban, hogy a parasztság ment át a leggyökeresebb társadalmi és kulturális változásokon, ennek következménye pedig az volt, hogy a legújabb kor nyelvhasználati újraorientálódásának, átrétegződésének a legtöbb terhét a nyelvjárási beszélők hordozták. Két idézet következik. Az egyik 1975-ből: a nyelvjárási atlasz „olyan nyelvi állapotot rögzít, amelyik szinte máris elmúlt”²¹ (megjegyzés: az atlasz adatait 1949 és 1960 között gyűjtötték, az ellenőrző gyűjtések 1960 és 1964 között voltak). A másik 1992-ben hangzott el: „Maga a valóság változott akkorát, hogy mást vizsgálunk ma, mint tegnap.”²² Nem lehet tehát úgy szólni a legújabb kori magyar nyelvjárások állapotáról, hogy ne szólnánk folyamatos változásukról, változásuk okairól és módjáról.

A nyelvjárások változásának okait három nagy tényezőcsoportra vezethetjük vissza: 1. egyetemes tényezőkre, 2. a nyelvjárási beszélők körében zajló társadalmi-művelődési változásokra és 3. a nyelvjárási beszélők nyelvi mentalitásának, nyelvi attitűdjének a módosulásaira.

²⁰ Vö. Wiesinger 1997: 19–20.

²¹ Deme 1975: 121.

²² Deme 1998: 331.

1. A nyelvjárások visszaszorulásának legáltalánosabb és egyben eredendő oka az *egyetemes változás*, amely a modern társadalmakban a térbeliség fontosságának csökkenését hozta magával. Arról van szó, hogy a nyelv létezési dimenziói, az idő, a tér és a társadalom közül – nyelvhasználati szempontból – a tér szerepe módosult, éspedig csökkent leginkább, az időé kevésbé, a társadalomé viszont növekedett. A 20. század a maga tudományos-technikai vívmányaival olyan helyzetet teremtett, hogy azok a nyelvjárási beszélők is, akik ki sem mozdultak szülőfalujukból, a köznyelv hatása alá kerültek, hiszen az iskolában tanulva, illetőleg az írásbeliség révén, az újságot vagy könyvet olvasva, a templomban az igehirdetéseket hallgatva, a televíziót nézve, a hivatalokban megfordulva, idegenekkel találkozáva stb. egyre gyakrabban érintkeztek a köznyelvi nyelvhasználattal. Megemlítendő külön is az a folyamat, amely különösen a nyelvjárási beszélők körében változtatta meg a nyelvhasználati „nyilvános : bizalmas, családias” kettősséget. Arról van szó, hogy a modern kori tömegtájékoztató eszközök a családban, a házon belül képesek létrehozni a nyilvánosságot, ami korábban nem volt lehetséges. „A magánszféra összezsugorodása a funkcióitól messzemenően mentesített és tekintélyében meggyengült – kuckónyi boldogság – kiscsalád belső területére csak látszólag jelenti az intimitás tökélyét; mert abban a mértékben, ahogyan a magánemberek visszavonulnak kötelező tulajdonosi szerepeikből a szabadidők játéktérének tisztán »személyes«, kötelezettség nélküli szerepeibe, közvetlenül félig nyilvános fórumok befolyása alá kerülnek, anélkül, hogy az intézményesen biztosított családi tér megvédené őket.”²³

2. A nyelvjárások fő – tehát nem kizárólagos – éltetője a *hagyományos paraszti gazdálkodást folytató* parasztság volt.

- i. E korábban igencsak számos és meghatározó *társadalmi réteg sorsának alakulása* meghatározó befolyással van a nyelvjárások életére. Megkerülhetetlen ebben az összefüggésben a hagyomány kérdésköre. „A hagyomány [...] nem a megőrződött régiességet, az eltökélten a múltra hivatkozást, a múlthoz igazodást jelenti. Olyan dinamikus szabályrendszere az ember társadalmában létezésének a hagyomány, mely a »régit« és az »újat«, a jól beváltat, a sokszorosan begyakoroltat és a kísérletit, az éppen most elfogadottá, szokásossá formálódót szervezi működőképes, a közösség minden tagja számára cselekvési vezérfonallal felkínálkozó kulturális rendszerré.”²⁴ A parasztság újabb kori történetére vonatkozó fontos megállapítások: „Magyarország a huszadik században legalább öt rendszerváltást »viselt« el, annak valamennyi politikai, gazdasági, társadalmi következményével. [Ez] Átlagosan húszévenkénti társadalmi, intézményi, szervezeti, értékorientációs zűrzavart okozott. A társadalom tudati és fizikai állapotában tapasztalható kirívó anomáliák, népbetegségek, öngyil-

²³ Habermas 1993: 239.

²⁴ Szilágyi 2005: 9.

kosság, intolerancia, szélsőséges individualizmus, a közösségi értékek iránti bizalomvesztés, a tömeges elszegényesedés ugyanannak a történelmi kauzalitásban a következményeiként értékelhetőek. Kevés ország van Európában, ahol a »másságoknak« ennyi változatával kellett megbékélni száz év alatt, drámaian változó társadalmi körülmények között. [...] A rendszerváltás vesztese a vidék. [...] Alapvető gazdaságpolitikai és politikai hibák sorozata miatt [...] fölborult a vidéki népesség társadalmiréteg-struktúrája, megrendültek gazdasági alapjai; elveszítette aktív és motivált értelmiségének jelentős részét, megkezdődött a népességi viszonyok átalakulása, nemcsak etnikai összetételében, hanem az életkorfa megváltozott struktúrájában is. [...] Környezetünk a XX. században megkezdett funkcióváltás befejező szakaszába kerül. A mezőgazdasági termelés csak a vidék részeleme lesz.²⁵ Ehhez lásd még: „A paraszti munkaszervezésnek [...] a közösségi szabályrendszert és a személyes kvalitásokat egyaránt feltételező modelljéhez képest a téesz-gazdálkodás, a téeszben végzett mezőgazdasági munka szükségtelemné is, lehetetlenné is tette a nem-vezetők, nem-munkairányítók számára a folyamatos döntést: utasítások szolgálai végrehajtójává alacsonyította azt is, akinek megvolt a személyes képessége és készsége a »közösségi tudás« kreatív alkalmazására. Ami mégis átmentődött a munkálét által eltakartan a folyamatos paraszti döntéskényszerből, csak a »háztáji« gazdaságba visszaszorultan létezhetett [...] a háztáji gazdaságok – döntően az idős és idősödő generációknak köszönhetően – [...] a paraszti munkaerőkölcs továbbélése miatt prosperálhattak. Mert amint elkezdtek rentabilitást számolni, a »saját munkát« értéként tételezni a volt parasztok gyermekei, csak arra jöhettek rá, hogy »nem éri meg«: olcsóbban meg lehet venni ugyanazt a piaccon. Akkor már inkább a pihenés, a szórakozás...²⁶ Jelenleg tehát többnyire „már nem-paraszti, de még paraszto”²⁷ az a világ, amelyben leginkább találkozhatunk a nyelvjárással. Ugyanis a változó körülmények között is a falusi lakosság egy része a hagyományos életmódból és gazdálkodásmódból szükségszerűen, az élet diktálta módon megőrzött többet-kevesebbet. Hiszen foglalkoznak visszakapott földjeiken növénytermesztéssel (gabona, napraforgó, kukorica, repce, újabban szója, takarmánynak valók termesztésével is: lucerna, lóhere), nem ritka az elsősorban kerti gyümölcs- és konyhanövény-termesztés (alma, szilva, körte, szőlő; petrezselyem, sárgarépa, uborka, bab, tök), van még kisállattartás az udvaron, a ház körül, a kertben (baromfi, kacsza, lúd, pulyka, disznó, ritkábban kecske, juh), és részben nagyállattartás is (tehén, ló). Megemlítendő még, hogy az újból föllendült gazdálkodást segíti a gépi és műveltségi modernizáció is, ráépülve a hagyományos tudásra.

²⁵ Velez–Lakatos 2007: 24–25.

²⁶ Szilágyi 2005: 11, 13.

²⁷ Szilágyi 2005:10.

- ii. A nyelvjárások szempontjából közvetlenül fontos egyrészt az, hogy felgyorsultan változnak a nyelvhasználatot befolyásoló és meghatározó nyelven kívüli szociokulturális tényezők, s emiatt nagymértvű a nyelvjárási nyelvhasználat korábbi közegének az átalakulása. *Kultúraváltás zajlik, a kistelepülések egy része felszámolódik* (2006-ban Magyarországon 1044 aprófalú, tehát 500 lakosnál kevesebb lakosú település volt²⁸), etnikai és egyéb átrendeződés van folyamatban. Másrészt az, hogy ezekben az években elérte már a nyugdíjkorhatárt az a falusi nemzedék, amely nagyjából 20 éves koráig részben vagy egészben a hagyományos paraszti gazdálkodás világában élt, azt belülről ismerte, s amelynek tagjai még tömegesen nyelvjárásban szocializálódtak. Elmondható tehát, hogy a paraszti gazdálkodásról közvetlen tapasztalatokon nyugvó tárgyi és nyelvi ismerete, emlékei csak keveseknek vannak. Ez azt is jelenti, hogy nyelvhasználati következményeit tekintve is korszakhatárról beszélhetünk. A nyelvhasználatban, a nyelvi tudatban sokáig megőrződhetnek ugyan archaizmusokként, nyelvi relikviákként régi fogalmakat, tárgyakat, eljárásmodokat jelentő szavak, kifejezések, ezeket azonban egyre kevesebben ismerik az idősebb nemzedék tagjainak a körében is. A következmény pedig: a mai, nyelvjárási háttérű fiatalok túlnyomó többsége már kettős nyelvűként (a nyelvjárás és a – [regionális] köznyelvviség – ismeretében) éli életét. Ez is korszakhatár, ilyen ugyanis tömeges méretekben eddig még nem volt a magyar nyelvjárások történetében. Azt nem tudjuk, hogy a nyelvjárási beszélők között milyen arányban vannak a csak nyelvjárási beszélők, s azok, akik biztosabban birtokolják nyelvjárásukat, mint a köznyelv többnyire regionális változatát (ők a nyelvjárásdomináns kettős nyelvűek), illetőleg azok, akiknek nyelvjárási ismeretei már gyengébbek, mint a (regionális) köznyelv ismerete (ők a regionálisköznyelv-domináns kettős nyelvűek. Azt azonban kijelenthetjük, hogy a korábbiakhoz képest csökkenőben van a nyelvjárást beszélők száma (lásd az alábbiakban), s csökkenő arányban fordulnak elő a használatban a nyelvjárási színek, sajátosságok, jellegzetességek.
- iii. Általános – és a nyelvjárások továbbélési lehetőségét alapvetően befolyásoló, ti. gyengítő – változás az, ami a nyelvjárások hagyományos továbbadásának legfőbb biztosítékaként tekinthető korábbi *paraszti családok létmódjában* bekövetkezett. Korábban, a hagyományos paraszti gazdálkodás évszázadaiban a munka és a család nem különült el. Mára ez alapvetően megváltozott, a család és a munka ugyanis nagyobbrészt elvált egymástól. Egyrészt, mert a fiatalok nem folytatják szüleik foglalkozását, a földművelést. Másrészt, mert a standard „nyelvváltozat(ok)kal összefüggő modernizációs alapú tudás továbbadása elsősorban intézményes iskolázottság keretében történik meg, a családtól és a

²⁸ Kiss János Péter 2008: 41.

munkától elkülönülve”²⁹ Tehát nem nyelvjárásban, hanem a köznyelven. Nem feledkezve meg arról, hogy természetesen vannak olyan esetek is, talán nem is ritkán, hogy a tanító, a tanár a nyelvjárasi közegű iskolában részben nyelvjárasi kiejtést is követ (a nyugati magyar nyelvterületen például zárt *ë-zik* és a *tiz, husz, tüz, szivessen* szóalakokat használja) úgy, hogy szókészlete és mondatana a köznyelvi normának felel meg. Erre vonatkozó fölmérés azonban nem készült még.

- iv. A nyelvjárások visszaszorulását erősítő tényező a vidéki, a falusi lakosságot, tehát a nyelvjárások legfontosabb hordozóját is jellemző *biológiai fogyás*³⁰. A statisztikák szerint 1949 után 1990-ig (eddig szólnak az adatok) „a faluállomány többsége, s különösen a mai aprófalvak számára a fogyás általános, [...] feltartóztatatlan trenddé vált”³¹. Akinek van módja közlelről megtapasztalni a magyar falvak jelentős része népességének valóban ijesztő fogyását, az könnyen következtethet a nyelvjárasi beszélők számának radikális csökkenésére.
- v. Fontos a *nyelvi szocializáció* kérdésköre. A nyelvjárások továbbélésének is alapfeltétele ugyanis, hogy a szülők továbbadják nyelvjárásukat. Ha nem ez történik, megszakad az adott nyelvjárás életének fonala. Sem a nyelvek, sem a nyelvjárások nem „kihálnak” ugyanis, hanem beszélők hagyják el őket. Márpedig a nyelvjárasi szülők egy része (nem tudjuk, mekkora része) nem adja tovább nyelvjárását, hanem köznyelven igyekszik szocializálni gyermekét. (Tudvalévó persze, hogy ha a szülői házban nem is, a nagyszülőktől, illetőleg a tágabb otthoni környezetétől elsajátíthatja a kisgyermek a nyelvjárást.)
- vi. A nyelvjárások visszaszorulásában a *nyelvjárások elhagyása* is szerepet játszik. Fölmérések hiányában azonban nem tudjuk, hogy faluhelyen ez milyen arányban fordul elő. Ha azonban a városokba került, eredetileg nyelvjárasi beszélők nyelvi sorsára, ti. a nyelvjárás ott természetesnek mondható elhagyására gondolunk, akkor a nyelvjárasi beszélők fogyatkozásának egyik fontos okát ebben láthatjuk.
- vii. A nyelvjárásokat elsősorban éltető társadalmi rétegnek, a *földművelésből élők számarányának* a népességen belüli változása. Az utóbbi fél évszázad statisztikai adatai igen gyors és nagyméretű változásokat mutatnak. 1949-ben Magyarország népességének még több mint fele agrárkereső volt. 1990-re ez a szám 15,5%-ra csökkent, a rendszerváltást követő első évtizedben, 2001-re pedig 5,5%-ra zsugorodott. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy csak ennyi ember végez mezőgazdasági munkát. Ugyanis falusi környezetben a legtöbb családnak van kertje, udvara, ezért pedig lehetősége is bizonyos a földművelés és az állattartás körébe tartozó tevékenység rendszeres végzésére.

²⁹ Tolcsvai Nagy 2011: 264.

³⁰ Vö. Velez–Lakatos 2007.

³¹ Váradi szerk. 2008: 47.

3. A nyelvjárások ellenében ható tényező az a meglehetősen általános jelenség, hogy a nyelvjárási beszélők kevés kivételt nem tekintve negatív attitűddel viseltetnek saját nyelvváltozatukkal szemben. Erről egy neves angol nyelvész írta a következőket: „A legtöbb európai országban a lakosságnak az a hányada, amelyik nem beszél a standard nyelvváltozatot, a diszkrimináció különféle formáinak van kitéve, s érezte-tik vele, hogy anyanyelvként beszélt népnyelve, alacsonyabb rendű, nemcsak társadalmilag – ez, sajnos, igaz is –, hanem nyelvileg is, ami viszont a leghatározottabban nem igaz. Aligha meglepő tehát, hogy e lakosság nagy része igyekszik anyanyelvét a standard változattal felváltani, még akkor is, ha tudatosan igazából nem is akarná ezt tenni.”³² A nyelvjárási beszélőknek nyelvjárásukhoz való legújabb kori viszonyában döntő változás következett be, amelynek legfőbb jegye nyelvjárásuk tömeges szégyellése. (A nyelvi mentalitásbeli okok fontosságát mutatja, hogy a köznyelvel szembeni kritikussá, sőt elutasítóvá válásnak milyen következményei lehetnek a köznyelv használatára, például a finnben.³³) Mi volt ennek a fő oka? Az, hogy a parasztság saját hagyományain részben kívülre került, korábbi értékrendje felbomlott, identitászavar lett úrrá rajta. A paraszti társadalom önszabályozó belső rendjének, közösségi hálózatának a szétrombol(ód)ása a Rákosi-évek parasztpolitikájának s a mezőgazdaság nagyrészt erőszakos, későbbi, Kádár-korszakbeli kollektivizálása kísérőjelenségeinek (padláslesöprések, kulákosítás, deportálások, az emberi jogok és méltóság rendszeres és gyakori megsértése) s egyéb okoknak is, a modernizációs kényszer pozitív és negatív kísérőjelenségeinek a következménye. Majd pedig a mobilitás növekedésével (ingázás) az a tapasztalat, hogy nyelvhasználatuk miatt megszólták a nyelvjárási beszélőket falujukon kívül. Ehhez jön még a média bizonyos fórumain a burkolt, másutt meg a nyílt parasztozás.

A szóban forgó szégyenlő-önfeladó attitűdnek a kialakulásában az akkori erőltetett és erőszakolt modernizálás (vagy amit éppen annak kiáltottak ki) azon következménye játszotta a fő szerepet, hogy a parasztság túl gyorsan került saját hagyományain kívülre, mellyel együtt járt a szolidaritás bizonyos formáinak a visszaszorulása, sőt megszűnése, a rokonságon belüli kapcsolatok meglazulása, a kreatív, közösségépítő aktivitások (dalárda, iparoskör, színjátszócsoport, tűzoltóegylet) helyett a passzív, befogadó tevékenységi formák (a televízió az első helyen) előtérbe kerülése. Az a tény, hogy Magyarországon a hatvanas-hetvenes években olyan gyorsan kialakult és terjedt a kettősnyelvűség, tehát a nyelvjárás mellett a köznyelv regionális változatának az ismerete is a felnőtt nyelvjárási beszélők körében, az elsősorban azzal magyarázható, hogy a szóban forgó beszélők saját nyelvváltozatukhoz való hozzáállása negatívvá, szégyenlővé-önfeladóvá vált. Ennek oka pedig a nyelvjárás idegenek előtt való elrejtésének, illetőleg a nyelvjárásuktól való megszabadulásnak nem föltétlenül tudatos szándék volt. Az 1990-es évek elején ez a negatív attitűd

³² Trudgill 1995: 108.

³³ Lásd Paunonen 1984–1985.

cökkent, s ennek két oka volt. Az egyik az, hogy a regionális köznyelvi nyelvhasználat elterjedésével idegenekkel, illetőleg nyilvános színtereken beszélve már reflexszerűen köznyelviesen beszéltek, tehát kívülről „nem érhetette szó” őket. A másik pedig az, hogy a parasztnak egy részének a rendszerváltoztatás után újra gazdává válása, s ezzel a faluhoz kötődésének erősödése a nyelvjáráshoz való viszonyukat is pozitív irányban befolyásolta. Nem ok nélkül fogalmazott így Juhász Dezső: „Ha megszűnik a falusi lakosság mezőgazdasági bérmunkásnak lenni, ha a földhöz való – jó értelmű – kötődés új alapokat ad a hagyományörzéshez, akkor a népnyelv rohamos pusztulása lelassulhat.”³⁴ Azt azonban nem tudjuk, milyen mértékben következett be a bérmunkáslétekből való kiemelkedés, miként azt sem, hogy ennek milyen attitűdbeli következményei vannak. Az azonban bizonyos, hogy egyáltalán nem tesz jót a nyelvjárások megítélésének a tény, hogy a magyar társadalom bizonyos köreiben továbbra is sikk a parasztozás, s hogy a kabaréműsoroknak, a humorosnak szánt tv-játékok bizonyos darabjainak, sőt a reklámoknak is az egyik „sikerreceptje” a nyelvjárásias beszédű figurának, az együgyű baleknak a szerepeltetése, aki az eredetiség „igazolására” általában kendőt vagy kalapot is visel, s akin nagyokat lehet persze nevetni.

4. A nyelvjárások világában a legnagyobb nyelvi változás Magyarországon a *regionális köznyelviség*nek nevezett köztes nyelvhasználati sáv kialakulása volt az 1960-át követő évtizedekben. A regionális köznyelviség az a nyelvjárású beszélőktől köznyelvnek érzékelt, de regionális vonásokat mutató, sajátos köztes nyelvhasználat, amely a nyelvjárások és a beszélt köznyelv között helyezkedik el. Kontaktusjelenségről van szó, két azon nyelvi nyelvváltozat érintkezéséből létrejött nyelvhasználati tartományról. Kialakulásának feltételei a következők voltak: a viszonylag egységes beszélt köznyelv megléte; a korábrinál magasabb fokú társadalmi mobilitás, ennek életvitelbeli következményeivel, az urbánus szemléletmód terjedésével és a köznyelv iránti nyitottsággal; említendők továbbá azok a modern képes-hangos információközvetítő eszközök, amelyek mondhatni tér- és időbeli korlátozottság nélkül tették lehetővé a (beszélt) köznyelv jelenlétét Magyarországon, részben az országon kívül is. A regionális köznyelviség úgy alakult ki, hogy a nyelvjárású beszélők nyelvhasználatukban tömegesen és eredményesen közeledtek a beszélt köznyelvhez. A köznyelv megközelítése persze korábban is előfordult, áttörésszerű és tömeges következményt azonban csak az 1960-as évek után hozott. Igazolásként idézünk nyelvatlasz-gyűjtő tapasztalatokat: „Mikor a gyűjtést elkezdtük [...], az idegennel szemben használt köznyelvi beszéd a legtöbb embernél még szerepjátszás volt. Többé-kevésbé ismerték a köznyelvi formákat, s velünk, mint kezdetben idegenekkel szemben, már »tudtak« így beszélni. [...] Ma [a gyűjtések megkezdése, tehát 1949 után 15 évvel] a köznyelvis beszéd idegenek előtt egyre többekben már reflex. Nem azért jelentkezik,

³⁴ Juhász 1992: 59

mert adatközlőnk akar és tud úgy beszélni, hanem mert idegen előtt lassan-lassan már nem tud másként, ha akar sem.”³⁵ 2) A regionális köznyelviség elterjedésének fontos okaként említendő egyrészt a megszólás elkerülésének a szándéka, másrészt az a részben tudatos törekvés is, hogy a számukra is egyértelműen és nyilvánvalóan hasznos köznyelvi(es) beszédmód elsajátításával anyanyelvi kommunikációs hatókörük kiszélesedését várhatták a nyelvjárási beszélők. Harmadrészt az, hogy a köznyelvi(es) nyelvhasználattal a nyelvjárási beszélők társadalmi pozicionálásának, presztízsszerzésének megnyílt a nyelvi lehetősége is. A nyelvjárási beszélők nyelvi kommunikációs hatóköre értelemszerűen lényegesen megnőtt a köznyelvhez közeledéssel, a regionális köznyelviség elterjedésével, mert egy jóval tágabb beszélőközösség tagjaivá váltak. Így lehetővé, illetőleg könnyebbé vált számukra a magyar nyelvközösség mai nyelvhasználatára jellemző dinamikus kommunikációs hálózatba való betagozódás is.³⁶

A kettős nyelvű beszélők sajátos konfigurációjú és nyelvi kompetenciájú egyének. Az általuk birtokolt nyelvváltozatok (a jelen esetben tehát a nyelvjárás s a köznyelv) ugyanis egymást kiegészítve felelnek meg a beszélők nyelvhasználati szükségleteinek (komplementer-elv). Nem követelmény a két nyelvváltozat azonos szintű tudása, s különösen nem az a tökéletesség egyik nyelvváltozatban sem. A kettős nyelvű beszélők nagyobbik része a becslések szerint jelenleg nyelvjárásdominánsnak nevezhető. Arra vonatkozólag, hogy milyen arányban vannak a kiegyensúlyozott és a regionálisköznyelv-domináns, illetőleg a köznyelvdomináns kettős nyelvűek, becslésekre sem vállalkozhatunk.

5. A NYELVJÁRÁSOK ÉS A JÖVŐ

A nyelvjárások visszaszorulása természetes folyamat. A visszaszorulás azonban nem úgy értendő, hogy végeredménye kötelezően a dialektusok kihalása kell, hogy legyen. A nyelvjárások eltűnéséhez, kihalásához szükséges minden feltétel ugyanis a jelen állás szerint egyetlen standardizált közösségben sincs adva. S ez a bizonyos feltétel egy egyetemes nyelvhasználati funkcióval van összefüggésben: az emberek nyelvhasználata legáltalánosabban aszerint tagolódik, hogy a mindenkori beszélő családias, bizalmas, avagy nyilvános, hivatalos módon nyilatkozik-e meg. Az utóbbinak a tipikus nyelvváltozata a köznyelv, a családias nyelvhasználaté pedig valamely nem köznyelvi változat, amely a nyelvjárási beszélők esetében a nyelvjárás szokott lenni. A nyelvjárási beszédmóddal lehet ugyanis jelezni, hogy az adott nyelvközösség tagjaként egy szűkebb közösségnek vagyok elsődleges tagja. Ezt a köznyelvvél nem tudjuk kifejezni, mert a köznyelv az adott nyelvközösség egészét átfogó, te-

³⁵ Deme 1964: 71.

³⁶ Lásd Tolcsvai Nagy 2011: 267.

réleti értelemben (is) semleges nyelvváltozat. A nyelvjárás ily módon a helyi és a regionális azonosságnak a szimbóluma, tehát a lokalitás egyik megjelenési formája. Azaz társadalmi jegy: a kisközösségi azonosságnak, együvé tartozásnak a szimbóluma. Mindaddig, amíg lesznek olyan közösségek, amelyek a „köznyelv, városi nyelv : nyelvjárás-kettősség” kínálta nyelvi lehetőséggel élnek azon funkciók kifejezésére, amelyekről szó volt, addig lesznek nyelvjárások is. Természetesen nem mai, hanem megváltozott és változó formájukban. A nyelvjárás változások egyik fő okát összefoglalva úgy magyarázhatjuk, hogy a nyelvjárás beszélők egyéni mobilitását társadalmi csoportjukkal összefüggő szerepviseletnek tekintjük. S ez alapján több fokozatot különíthetünk el a „tisztá otthoni”-tól az „idegennel való beszédmód”-ig terjedően.³⁷

Általános tapasztalat, hogy a legfejlettebb országokban is vannak nyelvjárások. Ugyan nem hagyományos paraszti nyelvjárások, de vannak területi alapú nyelvhasználati különbségek Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban is. A beszélt nyelvi területi sajátosságok alapján a nyelvközösség tagjai általában jól meg is tudják ítélni az esetek nagy részében, honnan való az, akinek származási helyét nyelvhasználatára alapján következtetik ki.

Tévedés volna azt vélni, hogy nyelvjárások csak a parasztsághoz kötődően voltak és lehetnek. A parasztsághoz kötődő nyelvjárások a hagyományos nyelvjárások, a nem parasztsághoz kötődők (egy részük városi nyelvjárás), az „új” nyelvjárások – Magyarországtól Izraelen át Japánig és tovább – kevesebb eltérést mutatnak a köznyelvhez képest, mint a hagyományos nyelvjárások.

A nyelvben csak az él, csak az maradhat meg, aminek funkciója van. Ezek a funkciók belső, rejtett presztízst is adnak a nyelvjárásoknak. A rejtett presztízsz pedig éltető erő, amely bizonyos fokú védelmet jelent az (európai társadalmak többségében uralkodó) előítéletekkel, megbélyegzésekkel szemben. Íme, itt vagyunk annál a jelenségkörnél, amelyet kérdőíves módszerekkel és statisztikai módszerrel csak erősen korlátozottan tudunk leírni. Mely funkciók teszik tehát lehetővé a hagyományos nyelvjárásoknak a – szükségszerűen folyamatosan módosuló formában való – továbbélését? 1. Az informális, családi szinteken kézen fekvő nyelvhasználati formája a falun élő nyelvjárás beszélők számára. 2. A nyelvjárások identitásjelölő szerepköre széles körben érvényesül. 3. Ehhez kapcsolódóan a nyelvjárások érzelmi kötődés kifejezésére is alkalmasak. Külhoni fölmérések is azt mutatják, hogy a nyelvjárás beszélők a nyelvjárás beszédmódhoz több pozitív szerepkört is társítanak. A kapcsolatteremtés fontos eszközének tartják, mert szerintük közvetlenebb, őszintébb, egyenesebb, barátságosabb, lágyabb, mint a köznyelven szólás. (Az ismeretlen emberrel szemben a semleges köznyelv dukál, az ismerősnek viszont a közös nyelvjárás jár.) A nyelvjárás ezenfelül pozitív érzelmeket ébreszt, hangulatot teremt, mert emberi, meleg, kedves, szívélyes, bizalmas, meghitt, kényelmes. Azaz: az anya-

³⁷ Lásd Löffler 1990: 149.

nyelvjárás az azt beszélőknek az otthonosság, a biztonság, a meghittség érzését adja. S erre szükségük lehet a hagyományörzés és a modernizációs kényszer dilemmájában élő nyelvjárási beszélőknek. Mert az emberek bizony szívesen vannak otthon anyanyelvükben és nyelvjárásukban is.

Fölmerül a kérdés, vajon a nyelvjárások visszaszorulása és a regionális köznyelviség terjedése nem egy új, nemstandard nyelvváltozat létrejöttét készíti-e elő. A nyelvjárásilag a magyarnál jobban tagolt német regionális nyelvi viszonyokat vizsgáló német kutatók például jó ideje folytatnak erről eszmecsérét.³⁸ A következtetés vagy inkább talán a prognózis az, hogy Németországban pragmatikai, funkcionális értelemben új nyelvváltozat lép a nyelvjárások helyébe. E szerint egy a standardhoz a régi nyelvjárásoknál közelebb álló változat viszi tovább azokat a funkciókat (identitásjelzés, a szűkebb közösséghez tartozás kifejezése, a beszédhelyzet specifikálása és stilizálása), amelyek eddig zömmel a helyi nyelvjárásokhoz kötődtek. A magyar nyelvterületen az eddigi megfigyelések alapján erről még a nyelvjárások döntő többségében bizonyosan nincs szó. Arról azonban szó lehet, hogy a regionális köznyelviségnek nevezett beszélt nyelvi sáv átértékelődőben lehet vagy van. Ebben a beszélt nyelvi tartományban zajló mozgások, beleértve a városi (nép)nyelvek és a populáris nyelvváltozatoknak nevezett formációk³⁹ alakulását is, a nyelvjárások variabilizálódása, valamint a nyelvjárásiatlanodás és a szintén kimutatható visszaregionalizálódás mellett a köznyelvietlenedés is szerepet játszhat. Arról van szó, hogy bizonyos területeken a regionális köznyelviség veszi át a korábbi nyelvjárások azon funkcióit, amelyek a kis- vagy szűkebb közösségi identitás kifejezésére és jelzésére szolgálnak. Ahol vannak még a nyelvjárások, ott a nyelvjárási beszélők anyanyelvi beszédében továbbra is a regionális köznyelv(iség) tölti be a köznyelv szerepét. Tehát nem új nyelvváltozat születik, hanem egy már korábban meglévő értékelődik át.

Kérdés persze, hogy a napjainkban zajló nagy társadalmi, társadalmi-művelődési és nyelvi mentalitásbeli változások nyomán stabilizálódik-e a nyelvjárás és a standard közötti közbülső tartomány. Illetőleg ha igen, akkor ebből egy elkülöníthető nyelvváltozat jön-e létre, vagy sem. Bárhogy legyen is, nyilvánvaló, hogy a beszélt nyelvi tartomány egészét érintő olyan nyelvhasználati (elsősorban beszélt nyelvi) változások (át- és szétrétegződések is) zajlanak, amelyek a társadalmi szerkezet átstrukturálódásával, a beszélők nyelvi mentalitásának módosulásaival, illetőleg a standard identifikáló, korábbi erőteljesen fókuszáló funkciójának a gyengülésével, s az ezzel párhuzamosan jelentkező normatolerancia-növekedéssel vannak összefüggésben. A nyelvváltozat-elmélet egyik központi kutatási tárgya nem ok nélkül a standard környezetében élő, a standard hatása alatt álló nyelvhasználati tartomány. Érvényes következtetésekre azonban csak akkor juthatunk, ha kellő figyelemmel kísérik, tehát rendszeres helyszíni gyűjtések alapján vizsgáljuk a szociokulturális

³⁸ Vö. Mattheier–Radtke 1997.

³⁹ Tolcsvai Nagy 2011: 273.

környezet ismeretében a laikus beszélők tényleges nyelvhasználatát. Annak tudatában, hogy a mai falvak szociológiai képe számottevően eltér a korábitól.

Ami azonban a magyar nyelv közeljövőbeli regionális változatait illeti, úgy véljük, hogy – bár szűkülő területen és csökkenő használatban – nyelvjárások lesznek: helyiek is, ennek következtében pedig nyelvjárás csoportok és nyelvjárási régiók is (jelenleg a kisebbségi mezőségi régió helyzete látszik reménytelennek az asszimilálódás előrehaladott volta miatt). Azt azonban pontosan nem tudhatjuk, hogy mely nyelvjárási jelenségek őrződnek meg leginkább, milyen erős lesz a visszaszorulás folyamata, azt pedig végképp nem, hogy a távolabbi jövőben milyen változások lesznek. Azt az optimista vélekedést talán nem túl nagy merészség megfogalmaznunk, hogy idővel a megmaradó, a mainál kevesebb és nem kirívó nyelvjárásiasság egyre elfogadottabbá, sőt talán pozitívan fogadott, a köznyelvi nyelvhasználat mellett szívesen hallott, az anyanyelvet színesítő, gazdagító érték lesz széles körökben a magyar nyelv közösségben. Ez kívánatos volna mind társadalom-lélektani és nyelvhasználati, mind össznemzeti szempontból. Mert minél többen lehetnek zavartalanul, stigmatizálás nélkül otthon saját nyelvváltozatukban, tehát nyelvjárásukban is, annál többen érzik otthonuknak nagyobb közösségüket, anyanyelv közösségük egészét is.

Ami a kisebbségi magyarság nyelvjárásait illeti: ezek a nyelvjárások általában régiesebbek és regionálisabbak, mint a magyarországiak, mivel beszélőik az anyanyelvi nyelvhasználat többé-kevésbé korlátozott világában élnek (gondoljunk a magyarországi kisebbségiekre). A kisebbségi magyarok az államnyelv közegében, egyre inkább kétnyelvűként élik életüket úgy, hogy a magyarországi köznyelv kisebb mértékben hat rájuk (nem kis részükre magyar iskoláztatás, újságok, könyvek, magyar nyelvű hitélet és szomszédság hiányában szinte egyáltalán nem), mint ahogy a magyarországi nyelvjárásokra hat. A kisebbségi magyarok egy pontosan meg nem határozható részének tagjai számára egyébiránt kizárólag nyelvjárásuk jelenti a magyar nyelvet, mert a magyar standardot nem tanul(hat)ták, nem ismer(het)ik. Az államnyelvi hatás elsősorban a jövevényszavak átvételében mutatkozik meg. De nem csak abban: „az erdélyi regionális köznyelv, akárcsak a felvidéki és a délvidéki, a nemzeti nyelvtől [a magyar köznyelvtől] való elszigetelődés és különfejlődés jegeit is magán viseli.”⁴⁰ A kisebbségi magyar nyelvjárások jövőjét az határozza meg, mennyire ragaszkodnak beszélőik a magyar nyelvhez és magyar identitásukhoz.

⁴⁰ Péntek 1994: 141.

IRODALOM

- Auer, Peter 2005. Europe's sociolinguistic unity, or: A typology of European dialect/standard constellations. In Delbecque, Nicole – van der Auwera, John – Geeraerts, Dirk (eds.): *Perspectives on Variation. Sociolinguistic, Historical, Comparative*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter. 7–42.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1989. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. *Magyar Nyelv* 85: 385–405.
- Borsos Balázs 2011. *A magyar népi kultúra regionális struktúrája I*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.) 2000. *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendre: Magyar Néprajzi Társaság, Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- Deme László 1964. Gondolatok nyelvatlasz-ellenőrzés közben. *Nyelvtudományi Értekezések* 40: 66–72.
- Deme László 1975. A magyar nyelvjárások atlaszának kérdőívei. In Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 67–121.
- Deme László 1997. A magyar dialektológia útja. In Büky László (szerk.): *Nyíri Antal kilencvenéves*. Szeged: József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvészeti Tanszék. 37–49.
- Deme László 1998. Vissza- és előretételezés. In Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely: A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. 324–332.
- Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza. I–VI*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Guttmann Miklós 1996. *A nyelvi környezet és az anyanyelvoktatás*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Habermas, Jürgen 1993. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég, Gondolat.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső 1992. A mai népnyelv értékei. *Magyar Nyelvőr* 116: 59–64.
- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó. 262–324.
- Juhász Dezső 2014. A nyelvatlaszok mint a magyar nyelv és kultúra tükrői. In Fazakas Emeke – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Budapest, Kolozsvár: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság. 45–57.
- Karikó Sándor (szerk.) 2008. *Közösség és instabilitás*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kiss János Péter 2008. Aprófalvasodás és aprófalvaink sorsa – történelmi metszetben. In Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 29–68.
- Kiss Jenő 2009. A nyelvjárások és a dialektológiaoktatás Kárpát-medencei magyar szakos hallgatók szemével. *Magyar Nyelvőr* 133: 1–14.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó,

- Kiss Jenő – Pusttai Ferenc (szerk.) 2017. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Löffler, Heinrich 1990³. *Probleme der Dialektologie. Eine Einführung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Márton Gyula 1970. *Magyar nyelvjárás*. Kolozsvár: Babeş–Bolyai Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Kar.
- Mattheier, Klaus J. – Radtke, Edgar (Hrsg.) 1997. *Standardisierung europäischer Nationalsprachen. VarioLingua. Nonstandard – Standard – Substandard. Band 1*. Peter Lang: Frankfurt am Main..
- Cs. Nagy Lajos – N. Császi Ildikó 2015. *Magyar nyelvjárások*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Paládi-Kovács Attila 2011. Kulturális régiók és etnikai, néprajzi csoportok. In uő (főszerk.): *Magyar néprajz. 1.1*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 427–598.
- Papp Dénes 2012. A közösségiség kortárs olvasatai. *Magyar Tudomány* 374–376.
- Paunonen, Heikki 1984–85. Nyelv és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 3–8.
- Péntek János 1994. Normagondok Erdélyben. *Magyar Nyelvőr* 118: 133–144.
- Péntek János 2015. Nyelvünk táji változatosságának dicsérete. *Magyar Nyelv* 111: 75–79.
- Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós 2005. *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, MTA Társadalomkutató Központ.
- Szilágyi Miklós 2005. Bevezetesként: az utóparaszti hagyományokról. In Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, MTA Társadalomkutató Központ. 9–16.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Budapest: Áron Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében. *Magyar Nyelv* 107: 257–275.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2014. A magyar nyelvi térség és régiói az ezredfordulón. In Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Budapest, Kolozsvár: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság. 187–197.
- Trudgill, Peter – Hannah, Jean 1985². *International English. A Guide to Varieties of Standard English*. London: Edward Arnold.
- Trudgill, Peter 1995. Dialektusok és szociolektusok az új Európában. *Valóság* 11: 107–110.
- Váradí Monika Mária (szerk.) 2008. *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Velez Zoltán – Lakatos Gyula 2007. A leszakadó vidék gazdasági és demográfiai trianonja. *Kritika* XXXVI (3): 24–27.
- Wiesinger, Peter 1997. Sprachliche Varietäten – Gestern und Heute. In Stickel, Gerhard (ed.) *Varietäten des Deutschen. Regional- und Umgangssprachen*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 9–45.